

Praet, Bronkhorst en Boetzelaer.
Adellijke weduwes in de bres voor het
calvinisme tijdens en na de Beeldenstorm
(1566-1567)

Nina VALKENEERS en Violet SOEN

Abstract

Recently, historiography on early modern France has established the crucial role of noblewomen – and particularly of noble widows – in propagating the Calvinist Faith during the sixteenth-century Wars of Religion. This article unravels this very same phenomenon for the Habsburg Low Countries, concentrating on the eve and the aftermath of the Iconoclastic Fury in the year 1566. After the death of their husbands, the related noblewomen Petronella van Praet-Moerkerken, Catharina van Bronckhorst-Batenburg and Catharina van Boetzelaer became influential and instrumental in spreading Calvinism in their dominions, even when the Habsburg government took specific measures to prohibit their support for the 'new religion' and tried to interfere in the seigniorial administration. The Iconoclastic Fury certainly enabled these three noblewomen to perform activities which were not normally ascribed to their gender, such as offering shelter for coreligionists and organizing religious resistance and even iconoclasm. Compared with their spouses and male siblings defending their confession in leagues and battles, however, their action radius as women seems to have been confined chiefly to the limits of their lordships.

In de geschiedschrijving is het intussen een gemeenplaats geworden dat het calvinisme in Frankrijk aanhang kreeg door de opvallende inzet van edellieden, en in het bijzonder van hun echtgenotes. Het *protestantisme seigneurial*, waarbij de edelman de inwoners van zijn heerlijkheden tot het 'nieuwe geloof' verplichtte over te gaan, was immers in grote mate mogelijk door de steun van hun wederhelften: terwijl protestantse edellieden op het slagveld hun geloofs-overtuigingen met het zwaard verdedigden, moesten hun echtgenotes de hervorming vaak eigenhandig doorvoeren in de lokale heerlijkheden. Deze dames hadden doorgaans de tijd en de mogelijkheden om de geschriften van christelijke humanisten en/of hervormers te lezen, of protestantse predikanten op hun kasteel te laten verblijven. Vaak was hun bekering dus theologisch sterker onderbouwd dan die van hun gemaal.¹ Uit het recente onderzoek van Brian Sandberg blijkt bovendien Franse edelvrouwen door de godsdienstoorlogen

¹ POTTER, *Renaissance France at War*, 89; voor de theologische component: WYNTJES, 'Women in the Reformation Era', 168-171.

uitzonderlijke kansen kregen. Door de onvoorspelbaarheid van de godsdienst-twisten, moesten de adellijke dames proberen om zelfstandig hun gezin te onderhouden (zeker als ze weduwe werden), en dat deden ze los van het feit of deze activiteiten nu aan de mannelijke of vrouwelijke sekse werden toegeschreven.²

De heerlijke macht zorgde zeker voor een bijzondere constellatie tijdens de verspreiding van de reformatie. Heerlijkheden waren cruciale administratieve en territoriale eenheden tijdens het ancien régime. De hieraan verbonden privileges verschilden danig: er waren heerlijkheden met en zonder halsrecht, muntrecht, cijnsrechts, veerrecht etc. Dat complexe amalgaam van voorrechten bepaalde ook de manoeuvreerruimte van de heer in kwestie tegenover de landsheer, wiens jurisdictie in strafrecht (en dus ook inzake 'ketterij'³) ophield aan de grenzen van een *seigneurie de haute justice*.⁴ Zo werd in de zestiende eeuw de heerlijkheid een soort 'vrijhaven' voor het zoeken naar de juiste interpretatie van Gods Woord, en precies dat element werd voor het *protestantisme seigneurial* cruciaal. Volgens Robert Kalas was dit nog sterker het geval voor Franse adellijke *weduwes* (ook al omdat toen vele edellieden voor het geloof stierven): door hun rol in het bestuur van de heerlijkheden en de verschillende patronagerelaties die deze vrouwen reeds hadden opgebouwd tijdens het leven van hun man, konden ze als weduwes vaak een grote invloed uitoefenen op religie en economie in hun *seigneuries*.⁵

Voor de Habsburgse Nederlanden – de zogenaamde 'Zeventien Provinciën' die vanaf 1549 één en ondeelbaar waren gemaakt door de Pragmatieke Sanctie – is veel minder geweten over de inzet van adellijke weduwes voor de verspreiding van hervormingsgezinde ideeën, en nog minder hoe dit zich verhiel tot hun 'heerlijke macht'. De spreekwoordelijke uitzondering zijn de studies van Sherinn Marshall Wyntjes, die voor het Sticht Utrecht de relatie tussen de lage adel, geloof en bezit onderzocht, maar zij concentreerde zich minder op de rol van edelvrouwen in het heerlijke bestuur.⁶ Voor deze studie selecteerden we twee voorname Gelderse geslachten, Bronkhorst-Batenburg en Boetzelaer, die de calvinistische zaak duidelijk genegen waren. De mannen namen

² SANDBERG, 'Generous Amazons Came to the Breach: Besieged Women, Agency and Subjectivity during the French Wars of Religion', 658 en in diens monografie SANDBERG, *Warrior Pursuits*, 285.

³ GIELIS en SOEN, 'The inquisition' bespreekt de manier waarom de Habsburgse dynastie de aanspraken inzake ketterwetgeving en -vervolgving te legitimeren.

⁴ Een recente bijdrage over heren, heerlijkheden en heerlijke privileges in de vroegmoderne Nederlanden vindt men bij MARIAGE, *Bailli royal, seigneurs et communautés villageoises*.

⁵ KALAS, 'Noble Widows and Estate Management during the French Wars of Religion', 357. Kalas onderzocht evenwel enkel katholieke weduwes met een connectie aan de Selve familie, in de Limousin.

⁶ WYNTJES, 'Women in the Reformation Era', 165-216; WYNTJES, 'Women and Religious Choices in the Sixteenth Century Netherlands', 276-289. Als tegenhanger voor het katholicisme kan hier gelden: Koch, *De Kloosterpoort als sluitpost?*

er het zwaard op voor de verdediging van hun geloof, terwijl hun echtgenotes en dochters die actief werden in Gelre en Vlaanderen het patroon lijken te bevestigen dat hierboven voor Frankrijk werd beschreven.⁷

Ondanks hun Gelderse afkomst – en juist door de hieronder besproken huwelijken – zouden de families Bronkhorst en Boetzelaer in meerdere van de Zeventien Provinciën en zelfs het prinsbisdom Luik een belangrijke rol spelen bij de verspreiding van het calvinisme. Reeds in 1936 schreef Enno Van Gelder een opmerkelijke en nog steeds waardevolle bijdrage over ‘Bailleul, Bronkhorst, Brederode’, waarbij hij benadrukte dat dit trias van ‘lagere adel’ even belangrijk was voor het verloop en de continuering van de Opstand, als het meer gekende hoogadelijk en aristocratisch triumviraat van de prins van Oranje en de graven van Egmond en Hoorn.⁸ De namen van Bronkhorst en Boetzelaer zijn meerdere malen terug te vinden op de lijst van ondertekenaars van het Eedverbond der Edelen, een alliantie tussen de calvinistische en katholieke elites die zich in 1565 ontevreden verklaarden over de harde geloofsvervolgving van de Spaans-Habsburgse dynastie.⁹

Onderstaand artikel vormt de (reeds lang) broodnodige ‘vrouwelijke pendant’ op het baanbrekend artikel van Enno van Gelder. Ditmaal starten we niet bij *pater familias* Bronkhorst, maar verschuiven we de blik naar diens echtgenote, dochter en hun nicht(je).¹⁰ Herman van Bronkhorst verkreeg door overerving de heerlijkheid Batenburg in Gelre en zou er met zijn echtgenote, vier zonen en twee dochters meteen in het imposante kasteel intrekken. De familie Bronkhorst-Batenburg ging de geschiedenis in door de spectaculaire terechtstelling van twee zonen door Alva. Herman van Bronkhorst was gehuwd met Petronella van Praet-Moerkerken uit een Vlaams geslacht, en samen kregen ze dochter Catharina. Moeder en dochter vormen het onderwerp van de eerste twee biografische portretten. Ook voor het tweede geslacht, het adellijke huis van Boetzelaer, was de alliantie met families uit het graafschap Vlaanderen cruciaal. Het geslacht Boetzelaer nam hun heerlijkheid Asperen in Gelre als uitvalsbasis; zij behoorden tot één van de eerste families die zich volledig bekeerden tot het calvinisme. Stamvader Wessel van Boetzelaer, huwde eveneens met een Van Praet-van Moerkerken, met name Françoise, Petronella’s

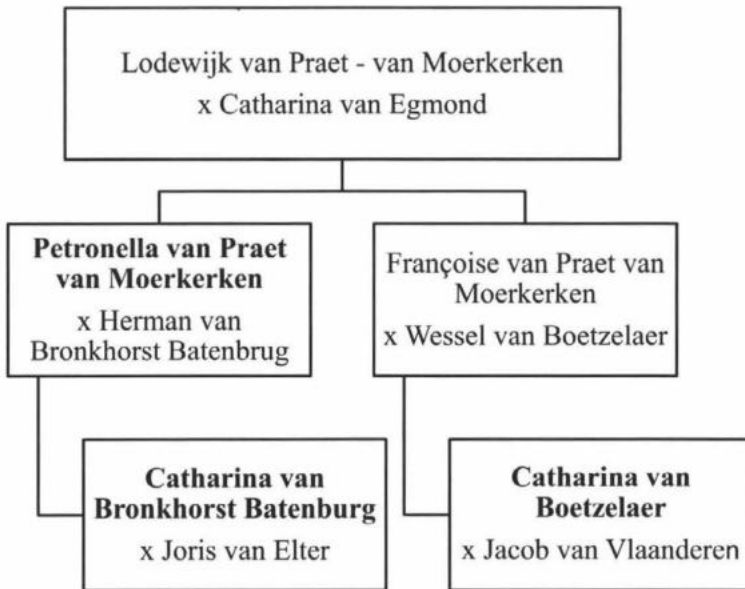
⁷ VAN NIEROP, ‘The Nobility and the Revolt of the Netherlands’, 85.

⁸ ENNO VAN GELDER, ‘Bailleul, Bronkhorst, Brederode’, 204-220 en 348-375. Over de kwalificatie als ‘lage adel’ valt evenwel wat af te dingen. Zoals uit de rest van dit artikel zal blijken, waren beide families via een uitgekende huwelijksstrategie met leden van de hoge adel toch bezig aan een indrukwekkende opwaartse sociale mobiliteit.

⁹ VAN NIEROP, ‘A Beggars’ Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion’, 419-443.

¹⁰ Voor een bespreking van de mannelijke leden van deze adellijke geslachten zie: N. VALKENEERS, *Bronkhorst-Batenburg en Boetzelaer, Calvinistisch verzet van adellijke families tijdens de Nederlandse Opstand*.

zus. Hun dochter Catharina van Boetzelaer, nichtje en nicht van eerste twee dames, vormt het onderwerp van de derde biografische studie. Later trouwde haar broer Wessel VII ook nog met een Bronkhorst-Batenburg.¹¹ Het opvallende aan deze drie edelvrouwen is dat zij alle drie openlijk het calvinisme steunden, ondanks de vermaningen van landvoogdes Margaretha van Parma en de vervolgingen door de hertog van Alva (en vanzelfsprekend, de geldende ketterwetgeving die de doodstraf voorschreef voor het verspreiden van heterodoxe ideeën). Dat gebeurde overigens des te opvallender toen hun echtgenoten het leven lieten; zo zouden ze alle drie – onverwacht – tijdens de Beeldenstorm juist door het bestuur van hun heerlijkheden in de bres springen voor de verdediging van het calvinisme.

Figuur 1: Vereenvoudigde verwantschap tussen de geslachten Van Praet, Boetzelaer en Bronkhorst-Batenburg. De zussen Van Praet-van Moerkerken vormen hier de verbinding tussen de families.

PETRONELLA VAN PRAET-VAN MOERKERKEN

Petronella van Praet-van Moerkerken (1501-1594) was ondanks haar voortgeschreden leeftijd van 65 jaar niet minder actief tijdens de Beeldenstorm.¹² De edeldame uit een Vlaams geslacht was in 1528 met de Gelderse bannerheer Herman van Bronkhorst-Batenburg gehuwd, waarna ze aldaar gingen wonen op Batenburg, een *seigneurie justicière* waarvan de heren claimden *reichs-*

¹¹ TE WATER, *Historie van het Verbond ende Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, III, 1790, 248.

¹² 'Praet, (Petronella van)', *Van der Aa Biographisch woordenboek der Nederlanden*, XV, 1872, 460.

unmittelbar te zijn.¹³ Batenburg was in deze periode een heerlijkheid met *haute justice*, dit impliceerde dat het huis Batenburg het halsrecht mocht spreken en edicten uitvaardigen; ook mochten ze belastingen heffen.¹⁴ Na de dood van haar man in 1556 ging Petronella dan ook Batenburg besturen. Daarmee vormde ze eerder een uitzondering: slechts een minderheid van de adellijke weduwes nam de macht over van hun overleden echtgenoten, vaak lieten ze dat over aan hun meerderjarige zonen.

Juist daarom was deze edelvrouw voor de hoger genoemde historica Marshall Wyntjes een interessant geval. Volgens deze historica bestuurdde Petronella Batenburg tot haar oudste zoon Willem de wettelijke leeftijd van 25 jaar zou bereiken, waarop hij de macht over de heerlijkheid zou kunnen overnemen.¹⁵ Enno Van Gelder beweerde echter dat Petronella de heerlijkheid Batenburg overnam als douairière, zelfs al was Willem al 25 jaar en dus wettelijk oud genoeg om Batenburg te besturen.¹⁶ De stelling van Enno van Gelder lijkt in elk geval waarschijnlijker omdat Petronella tot haar dood in 1594 een cruciale rol speelde in het bestuur van Batenburg. Nog in 1566 zou landvoogdes Margaretha van Parma immers bij de provinciegouverneur klagen dat Petronella nog steeds als douairière over de Batenburg heerste.¹⁷ Petronella leek dus als weduwe haar zoon te overschaduwen bij het oefenen van de heerlijke macht, maar haar zonen hadden dan ook reeds besloten de wapens op te nemen voor hun 'nieuwe' geloof.

De calvinistische overtuigingen van de familie Bronkhorst-Batenburg boezemden de landvoogdes in ieder geval angst in. Op 1 juni 1566 schreef Margaretha van Parma aan Gelders provinciegouverneur Karel van Brimeu dat hij diende in te grijpen in Batenburg: Brimeu moest er eerst de calvinistische predikant arresteren en vervolgens zoon Willem en moeder Petronella wijzen op hun plichten tegenover het katholieke geloof.¹⁸ Hieruit blijkt dat moet geweten zijn dat er in de heerlijkheid Batenburg calvinisme werd beleden, en dat Margaretha vond dat men daarom mocht tussenkomen in het bestuur van een lokale heerlijkheid, zelfs wanneer daar *haute justice* aan verbonden was. Hoe-

¹³ ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 66: huwelijksvoorwaarden tussen Petronella van Praet-van Moerkerken en Herman van Bronkhorst-Batenburg, 9 juni 1528; ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 13: akte over de huwelijksvoorwaarden tussen Petronella van Praet-van Moerkerken en Herman van Bronkhorst-Batenburg, 1528-1534. De familie Van Praet, die een veroudering leverde aan de hofhouding van Karel V, verwierf toen ook de Hollandse heerlijkheid Merwede, wat eveneens onderstreept hoezeer dit Vlaams geslacht huwelijksnetwerken ten noorden van het thuisgewest cultiveerde.

¹⁴ *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I.A. NIJHOFF ed., VI, 3de stuk, 's Gravenhage, 1875, nr.: 1767: verkoopakte tussen Herman van Bronkhorst-Batenburg en hertog Karel van Egmond, 17 september 1534, 1060-1061; VAN STEENSEL, *Edelen in Zeeland: macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*, 162.

¹⁵ MARSHALL, *The Dutch Gentry*, 63.

¹⁶ ENNO VAN GELDER, *Van beeldenstorm tot pacificatie*, 63.

¹⁷ *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, nr. 249: brief van Margaretha aan Brimeu, 6 oktober 1566, 249.

¹⁸ *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, nr. 162: brief van Margaretha aan Brimeu, 1 juni 1566, 149-150.

wel Petronella dat in een eerdere brief ontkende, schreef zij op 16 februari 1566 aan Brimeu dat er zich volgens haar informatie geen mensen op haar gebied bevonden die niet katholiek waren. Petronella verdedigde zichzelf door te stellen dat de berichten over protestantse predikanten enkel *vluchtmeeren* (rondgaande geruchten) betroffen.¹⁹ Haar jongere zoon Dirk gaf later evenwel voor de Raad van Beroerten toe dat er al vanaf 1564 of 1565 een hervormde predikant in Batenburg kwam prediken. Mogelijk was dit toen reeds Herman Moded die op meerdere plaatsen in de Nederlanden de leer van Genève probeerde te verspreiden.²⁰ Alvast volgens Bonnevie-Noël kende de familie van Bronkhorst-Batenburg Moded goed, en ten laatste in 1566 was hij zeker meerdere malen in het stamslot te vinden.²¹

Pas meer dan een half jaar later, op 26 september 1566, meldde Brimeu aan de landvoogdes dat hij oudste zoon Willem van Bronkhorst had geschreven om hem te waarschuwen dat hij de 'kettters' in zijn heerlijkheid hoorde te straffen.²² Mogelijk had Brimeu het hier over de brief die hij de dag voordien aan Willem richtte. Hierin meldde de provinciegouverneur dat hij had vernomen dat er een beeldenstorm had plaatsgevonden in Batenburg, maar bovenal wees hij op het feit dat deze *kerckenschenders und beeldenstormers* een straf moesten krijgen, zoals dat ook door plakkaten van regeringswege was voorgeschreven. Brimeu maakte duidelijk dat wanneer Willem niet zelf zou overgaan tot de bestraffing van deze beeldenstormers, hij dit als provinciegouverneur zou doen op basis van de wetgeving van de centrale overheden.²³ De reactie op deze brief kwam er niet van Willem zelf, maar volgde daags nadien van zijn moeder Petronella (waarschijnlijk hadden beiden de beeldenstorm in hun gebieden gecoördineerd, of minstens geïnstrueerd).²⁴ In haar antwoord maakte Petronella duidelijk dat ze niet akkoord was met de maatregelen die Brimeu dreigde te nemen. Zij stelde scherp dat zij, indien nodig, zelf haar onderdanen in de heerlijkheid zou bestraffen.²⁵ Zoals Petronella aanvoerde, toonde de verkoopakte van Batenburg dat de familie van Bronkhorst-Batenburg rechts-

¹⁹ *Onuitgegeven Stukken, betreffende de geschiedenis der Spaansche heerschappij* III, 1842, nr. 8: Brief van Petronella van Praet-van Moerkerken aan Karel van Brimeu, 16 februari 1566, 184-186.

²⁰ ENNO VAN GELDER, *Van beeldenstorm tot pacificatie*, 65.

²¹ BONNEVIE-NOËL, 'Les tendances religieuses des signataires du Compromis des Nobles', 6e reeks, II (1974), 47.

²² *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, nr. 224: brief van Brimeu aan Margaretha, 26 september 1566, 218.

²³ *Onuitgegeven Stukken, betreffende de geschiedenis der Spaansche heerschappij*, V, 1847, nr. 39: brief van Karel van Brimeu aan Willem van Bronkhorst-Batenburg, 25 september 1566, 222-223. Over de onmiddellijke plakkaten en wetgeving naar aanleiding van de Beeldenstorm, SOEN, *The Beeldenstorm and the Spanish-Habsburg response*.

²⁴ CHOJNACKA en WIESNER-HANKS, *Ages of Woman, Ages of Man. Sources in European Social History, 1400-1750*, 252.

²⁵ *Onuitgegeven Stukken, betreffende de geschiedenis der Spaansche heerschappij* V, nr. 41: brief van Petronella van Praet-van Moerkerken aan Karel van Brimeu, 26 september 1566, 225.

macht bezat, ook het straf- en halsrecht.²⁶ Uit de brief bleek vooral dat Petronella niet van mening was dat er misdaden hadden plaatsgevonden. Zij stelde in haar brief duidelijk dat *als* er iets was misgelopen dat *zij* dan zou bestraffen. Op die manier steunde Petronella andermaal openlijk de beeldenstormers, terwijl ze rekende op de immuniteit die haar adellijke en heerlijke privileges haar boden.

Een maand later, op 25 oktober 1566, berichtte Brimeu aan Margaretha dat de toestand in de heerlijkheid Batenburg alleen leek te 'verslechteren'. Hij maakte in deze brief wél duidelijk wat er gebeurde. Brimeu bevestigde hier wat Margaretha mogelijk al langer wist, namelijk dat Petronella in Batenburg het calvinisme niet alleen steunde, maar ook verder promoveerde.²⁷ Het was op dit moment zelfs zo, althans volgens Brimeu, dat Petronella de inwoners van haar heerlijkheid strafte met een boete wanneer deze *niet* naar de calvinistische preken gingen. Onderdanen van Petronella waren bij hem komen klagen omdat zij katholieke erediensten wilden bijwonen en niet deze van de 'nieuwe religie'. Als reactie op deze klachten vroeg Brimeu toestemming aan Margaretha om in te grijpen in Batenburg en drie calvinistische predikanten te arresteren en voor rechtbanken van de landsheer te brengen. Deze vraag ging duidelijk in tegen de wil van Petronella uit de eerdere brief, namelijk om haar onderdanen zelf te mogen bestraffen.²⁸

Al koos Petronella resoluut voor het calvinisme, toch stond zij niet geheel achter het Eedverbond der Edelen dat in 1565 was gesloten. Dit bleek uit een brief die haar zoon Karel aan haar schreef. Hierin verdedigde Karel zijn keuze om het Eedverbond te steunen, ook na de officiële ontmanteling in de zomer van 1566, en om verder te vechten aan de zijde van de 'Grote Geus' Hendrik van Brederode. Ook moedigde hij zijn moeder aan om het calvinisme te blijven steunen in hun landen van Batenburg.²⁹ Het gewapend gezet van haar andere zoon Dirk keurde ze eveneens af, eerder uit moederlijke (en uiteindelijk terechte) bezorgdheid.³⁰ Het is echter niet zeker dat dit haar grootste bezwaar was, mogelijk steunde Petronella ook de meer pacifistische politiek van de invloedrijke Doornikse predikant Guido de Brès, redacteur van de calvinistische *Confessio Belgica*. De Brès streefde er namelijk naar om op een vreedzame manier een plaats voor het calvinisme te verwerven in de Nederlanden en niet door middel van militaire acties. Het is niet onwaarschijnlijk dat

²⁶ *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, 1875, nr. 1767: verkoopakte tussen Herman van Bronkhorst-Batenburg en hertog Karel van Egmond, 17 september 1534, 1060-1061.

²⁷ BONNEVIE-NOEL, 'Les tendances religieuses des signataires du Compromis des Nobles', 47.

²⁸ *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, nr. 282: Brief van Brimeu aan Margaretha, 25 oktober 1566, 300-301.

²⁹ Brief van Karel van Bronkhorst-Batenburg aan Petronella van Praet-van Moerkerken, 20 april 1566, in J. VAN SOMEREN, *Herstelde oudtheit ofte Beschrijvinge van Batavia*, 235-237.

³⁰ ENNO VAN GELDER, *Van beeldenstorm tot pacificatie*, 67.

Petronella omwille van de mening van deze vooraanstaande hervormer niet akkoord ging met de militaire mobilisatie van haar zonen.³¹

Door op haar kasteel predikanten te ontvangen en in haar heerlijkheid een beeldenstorm te organiseren, droeg Petronella bij tot de verspreiding van het calvinisme in de Zeventien Provinciën, en in het bijzonder in Gelre. De historicus Enno van Gelder merkte reeds op dat zelfs minder vooraanstaande adellijke geslachten als Bronkhorst uiteindelijk de Opstand evenzeer in gang zetten als de ontevreden burgers in de steden.³² Daarbij was de adelstand inderdaad belangrijk: geconfronteerd met de inmenging van het centrale gezag, voornamelijk in de persoon van de provinciegouverneur van Gelre, beriep Petronella zich op haar heerlijke rechten om zelf justitie te spreken over haar onderdanen. Voorzichtiger moeten we zijn met de beschuldigingen dat ze boetes oplegde aan wie niet naar hagenpreken ging. Zo illustreerde Petronella van Praet-van Moerkerken in doen en laten hoe sterk edellieden 'heer en meester' waren in eigen gebied, en hoe de vervolging van de centrale overheid ophield aan de grenzen van 'calvinistische' heerlijkheden.

Onder Alva intensiverde de repressie van andersgelovige edellieden.³³ Mogelijk was deze verandering een reden voor de irenisch gezinde keizer Maximiliaan II om de familie Bronkhorst-Batenburg op 18 april 1567 in bescherming te nemen, en clementie te bepleiten.³⁴ Ondanks deze bescherming gaf Alva toch het bevel tot de onthoofding van twee van Petronella's zonen. De terechtstelling van deze 'Batenburgers' nabij Vilvoorde veroorzaakte overigens veel commotie onder achtergebleven edellieden.³⁵ Een jaar later, in 1569, ging Alva zelfs over tot de confiscatie van de heerlijkheid Batenburg, al lijkt het er sterk op dat deze confiscatie van overheidswege maar één jaar duurde.³⁶ Ook vermeldt het testament van haar zoon Willem in 1573 nog dat de heerlijkheid Stein aan zijn moeder toebehoorde.³⁷ Over het verdere verloop van het leven van Petronella is niet meer geweten – ze stierf in 1584 op de eerbiedwaardige leeftijd van 93 jaar.

³¹ VAN GELDEREN, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, 75-76; VAN IZZERZON, 'Brès, Guido de (Guy de Bray)', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, II, 98.

³² Hiermee ontkrachtte Enno van Gelder de mythe alsof de republiek zou ontstaan zijn door de 'regenten', of de vooraanstaande burgers van de steden, en niet door de adel. ENNO VAN GELDER, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode', 204-220 en 348-375.

³³ SOEN, 'The Beeldenstorm and the Spanish-Habsburg Response'.

³⁴ ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 133: akte van de Duitse keizer Maximiliaan die de familie van Bronkhorst-Batenburg in bescherming nam, 18 april 1567.

³⁵ *Vonnis opgesteld door Alva van Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg*, 28 mei 1568, in VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, I, 251; *Vonnis opgesteld door Alva van Dirk van Bronckhorst-Batenburg*, 28 mei 1568, in VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, 1792, 252-253.

³⁶ MEULLENERS, 'Geschiedenis van de heerlijkheid en heeren van Obbicht en Papenhoven', 33; ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 135: huwelijksvereenkomst tussen Willem van Bronkhorst-Batenburg en Erica van Manderscheidt-Blanckenheim, 6 mei 1570; 'Bronkhorst (Willem van)', *Van der Aa Biographisch woordenboek der Nederlanden*, II, 2de stuk, 1854, 1404.

³⁷ ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 138: testament van Willem van Bronkhorst-Batenburg, 2 maart 1573.

CATHARINA VAN BRONKHORST-BATENBURG

Petronella's dochter, Catharina van Bronkhorst-Batenburg (1524-1605) huwde op 16 juli 1553 met de heer van Vogelzang, Joris van Elter(en). Vogelzang in het graafschap Loon binnen het prinsbisdom Luik was sinds de middeleeuwen één van de belangrijkste heerlijkheden met hoge justitie (de bezitters van de heerlijkheid claimden overigens ook muntrecht en de titel van baron). Daarnaast was Joris van Elter drossaard van Loon.³⁸ Toen hij stierf op 10 april 1565, werd Catharina weduwe na een huwelijk van twaalf jaar.³⁹ Vanaf dan ging ook zij Vogelzang besturen, waarschijnlijk omdat dit zo in het huwelijkscontract (dat we niet terugvonden) was vastgelegd.⁴⁰ Door haar moeder moet ze vertrouwd geweest zijn met de beginselen van het calvinisme, al is het onduidelijk of dit al vóór haar huwelijk in 1553 gebeurde of pas erna. Net als haar moeder lijkt Catharina alvast logistiek de beeldenstormers te hebben gesteund. Ook verbleef Herman Moded een tijd bij haar in Vogelzang.⁴¹

Tijdens de aanloop en het uitbreken van de beeldenstorm in Hasselt – Vogelzang grensde aan die stad in het prinsbisdom Luik – zou ook Catharina duidelijk betrokken partij worden. Haar belangrijke rol dankte ze in ieder geval aan haar positie als weduwe. Relatief laat, op 19 januari 1567 startte in Hasselt het iconoclasmе, een mengeling tussen religieus protest en antiklerikalisme tegen prins-bisschop Gerard van Groesbeek. Op 13 maart kon deze laatste het verzet militair breken.⁴² Juist vanaf dat moment begon Catharina een grotere rol te spelen.⁴³ Wanneer de troepen die de Hasseltenaars hadden ingehuurd de stad moesten verlaten, trokken zij naar Zonhoven, onderdeel van de heerlijkheid Vogelzang, waar Catharina van Bronkhorst hen enkele dagen van voedsel voorzag. Hoewel de prins-bisschop relatief snel zijn macht terug kon herstellen, bleef het toch nog enige tijd onrustig. Catharina zelf eiste eveneens inspraak in de berechting en de strafbepaling van haar beschermelingen, net zoals haar moeder dit in Batenburg had gedaan.⁴⁴

Catharina deed dat overigens met meer verve dan haar moeder. Op 25 juli 1567 schreef de magistraat van Hasselt een brief aan de prins-bisschop over hun vergadering over de bestraffing van de beeldenstormers.⁴⁵ Tijdens deze bijeenkomst – waarop Catharina blijkbaar mocht aanwezig zijn – had de

³⁸ HANSAY, 'La dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567', 178.

³⁹ MUNSTERS, 'Bisschop Gerard van Groesbeek', 22; BAX, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1557-1612*, 230.

⁴⁰ MERTENS, 'Het land van Vogelzang', 3-4.

⁴¹ BAX, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht*, 232.

⁴² HASSELT, Rijksarchief, *Oud archief van de stad Hasselt*, nr. 1231: Verdrag van de overgave van Hasselt aan Gerard van Groesbeek, 13 maart 1567; VENNER, *Beeldenstorm in Hasselt 1567*, 58 en 60, 109 en 112-113.

⁴³ MUNSTERS, 'Bisschop Gerard van Groesbeek', 23.

⁴⁴ VENNER, *Beeldenstorm in Hasselt 1567*, 114 en 119.

⁴⁵ Hansay publiceerde in zijn artikel 'La dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567' de transcriptie van het klad van deze brief.

weduwe duidelijk gemaakt dat ze niet akkoord ging met de opgelegde straffen en beschuldigde zij de leden van de vergadering van corruptie. De hofmeester pareerde deze opmerkingen echter door aan te halen dat er geruchten waren dat Catharina op Vogelzang protestanten, opstandelingen en zelfs een hervormde predikant – een toespeling op Moded? – toeliet. Catharina antwoordde hierop door te beweren dat er wel meerdere *rebaut oft schelm* door haar gebied trok en dat zij wel enkele predikanten onderhield, maar dat zij hen beschouwde als *eerlicke vroemen mannen*.⁴⁶ Catharina beschermde op deze manier duidelijk de predikanten die in Vogelzang en Zonhoven verbleven. Bovendien lijkt het erop dat, nog meer dan haar moeder, Catharina haar geloofsgenoten proactief in bescherming nam. Hieruit blijkt dat ook in Vogelzang zeker sprake was van een *protestantisme seigneurial*, waarbij in concreto de vrouwe van Boetzelaer invloed uitoefende op de inwoners van haar heerlijkheid.

Niet alleen de prins-bisschop van Luik, maar ook Margaretha van Parma was op de hoogte van de gebeurtenissen in de heerlijkheid van Vogelzang, al viel dit strikt gezien niet onder haar jurisdictie in de Zeventien Provinciën. Toch stelden de landvoogdes en de hertog van Alva een instructie op over de manier waarop men in het prinsbisdom Luik diende om te gaan met de opstandige edelen en de mensen van het hervormde geloof.⁴⁷ In dit rapport maakten Margaretha en Alva melding van Catharina. Zij gingen er vanuit dat van Groesbeek wist wat er allemaal gebeurde, zowel in Hasselt als in Vogelzang. Ze waren er van op de hoogte dat Catharina “de predikant” onderhield en een verblijfplaats gunde in haar heerlijkheid, net zoals zij dit volgens hen deed voor de ‘rebellen’ tegen het vorstelijk gezag.⁴⁸

In het antwoord op deze instructie van Margaretha en Alva omschreef de prins-bisschop kort de problemen rond Catharina. Zo bevestigde hij dat er verschillende geruchten gingen over de *follies* die zij zou hebben begaan, maar dat van deze dwaasheden nog maar één bewezen was. Iemand wilde Hasselt binnenrijden met meel dat afkomstig was van Vogelzang, maar aangezien de poorten gesloten waren om verder iconoclasme te voorkomen, was dit niet toegestaan. Vandaar dat dit in beslag genomen werd, maar wanneer Catharina deze beschuldigingen hoorde, schoof zij de schuld op haar *sujets*. Zij beweerde dat het haar onderdanen waren die probeerden de beeldenstormers te helpen. Het is onduidelijk waarom zij in dit geval niet opkwam voor haar geloofsgenoten en hen zelfs de schuld in de schoenen schoof. Groesbeek maakte in zijn verslag echter duidelijk dat hij deze versie van het verhaal dan ook niet geloofde.⁴⁹ In

⁴⁶ Brief van de magistraat van Hasselt aan Gerard van Groesbeek, 25 juli 1567, in: HANSAY, ‘La dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567’, 181-183.

⁴⁷ HANSAY, ‘La dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567’, 179.

⁴⁸ Instructie aan Berty, 24-29 september 1567, *Compte rendu des séances de la commission royale d’histoire ou recueil de ses bulletins*, 3e série, deel 3, nr. 268, 395 en 397.

⁴⁹ *Ib.*, 405.

het verslag gaf hij wel geen verdere duiding over de andere 'dwaasheden' die Catharina zou hebben begaan, en duidelijk probeerde hij de edelvrouw niet openlijk te blameren als 'ketter'. Groesbeek vreesde ook dat het een lange en moeilijke procedure kon worden om een lid van de Luikse adel te arresteren, zeker gezien het gewoonterecht en de lokale wetten. Bovendien had noch de adel noch het gewone volk veel ondersteuning geboden bij maatregelen die van Groesbeek nam tegen de beeldenstormers in februari 1567.⁵⁰ Het lijkt er sterk op dat Groesbeek aanvankelijk geen actie tegen Catharina durfde te starten.

In het najaar van 1567 liet Groesbeek dan toch verschillende zogenaamde 'rebellen' oppakken in Vogelzang. De prins-bisschop deed dit aangezien zij vanuit Zonhoven gemakkelijk onrust konden stoken in Hasselt, maar Catharina was helemaal niet opgezet met deze interventie. Vandaar dat zij op 23 januari 1568 een brief schreef waarin zij de prins-bisschop beschuldigde van landvredebreuk en hem verzocht om de gearresteerden aan haar over te laten zodat zij voor het heerlijk gerecht van Vogelzang konden verschijnen. Groesbeek antwoordde hier fel op: hij ontkende de beschuldigingen en stelde dat hij genoodzaakt was in te grijpen in Zonhoven gezien het gevaar dat dreigde voor het hele prinsbisdom. Hij verdedigde zich dat hij al meerdere brieven had geschreven om haar zijn wensen duidelijk te maken.⁵¹ Na dit antwoord scheen Catharina de zaak te laten rusten.⁵² In 1569 viel Groesbeek binnen in de heerlijkheid van Catharina, hij nam enkele onderdanen gevangen en nam vee mee. Hierop legde de weduwe klacht tegen hem neer, de discussie die hierop volgde sleepte aan tot 1578, toen Groesbeek het pleit won.⁵³

Omstreeks 1570 huwde Catharina met Diederik (Dirk) Vercken, de latere burgemeester van Aken. Het overlijden van haar zoon en erfgenaam Herman uit haar eerste huwelijk in 1578 zorgde er echter voor dat Catharina haar vechtlust voor de vrijheden en privileges van Vogelzang deels verloor. Zij was, volgens lokaal historicus Munsters, 'overmand door verdriet' en ontmoedigd omdat de heerlijkheid nu in handen zou komen van haar schoonzoon. Omstreeks 1579 gebeurde inderdaad de wissel van de wacht. Hierdoor reageerde Catharina niet meer op Groesbeeks pleidooien; haar schoonzoon kon uiteindelijk de privileges van Vogelzang wel nog uitbreiden.⁵⁴ Catharina stierf op 22 september 1605 in Breda.

⁵⁰ HANSAY, 'La dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567', 180-181; Rapport van Berty, 24-29 september 1567, *Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins*, 3e serie, deel 3, nr. 268, 400-401.

⁵¹ Deze brief is alleen in Duitse vertaling bewaard: Brief van Catharina van Bronkhorst-Batenburg aan Gerard van Groesbeek, 23 januari 1568, in: MUNSTERS, 'Bisschop Gerard van Groesbeek', 29.

⁵² MUNSTERS, 'Bisschop Gerard van Groesbeek', 24-25.

⁵³ MAASTRICHT, Regionaal Historisch Centrum Limburg, *Rijkskamergerecht te Wetlar*, nr. 21 B 5990: proces tussen Catharina van Bronkhorst-Batenburg en Gerard van Groesbeek, 1569.

⁵⁴ MUNSTERS, 'Bisschop Gerard van Groesbeek', 26.

CATHARINA VAN BOETZELAER

Waar Petronella en dochter Catharina pas effectief bestuurlijke macht verwierven door hun weduwschap, was dit anders voor hun nicht Catharina van Boetzelaer (? – na 1567), de dochter van Wessel VI van Boetzelaer en Françoise van Praet-van Moerkerken.⁵⁵ In 1552 huwde Catharina met Jacob van Vlaanderen waarna ze in het Vrijhof (ook wel *Huys van Praet*, een luthof) van Aalter gingen wonen, gelegen binnen de heerlijkheid Land van de Woestijne in het graafschap Vlaanderen. Net als bij hun ouders was dit huwelijk een poging om families uit Gelre en Vlaanderen nauwer te verbinden, en ook wel te doen stijgen op de sociale ladder.⁵⁶ Jacob erfde het luxueuze kasteel immers van zijn kinderloze oom en illustere Vliesridder Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praet en Woestijne en recent lid van de hoge adel.⁵⁷ Nog tijdens haar huwelijk zette Boetzelaer zich in voor de hervorming, maar waarschijnlijk kon en moest ze veel macht uitoefenen door de slechte gezondheid van haar gemaal. Tussen Gent en Brugge zou het Land van de Woestijne zo voor de ontwikkeling van het calvinisme een cruciale plaats worden.

Ook Catharina van Boetzelaer kwam uit een calvinistisch gezin waarvan de meeste mannelijke leden het Eedverbond der Edelen ondertekenden, en ook de aangetrouwde families neigden tot het calvinisme.⁵⁸ Catharina's actieve bevordering van het calvinisme startte in 1561 toen zij de katholieke pastoor in Aalter verbood de klokken op Allerzielen te luiden.⁵⁹ Aan het einde van 1565 vond er een belangrijke samenkomst van het Eedverbond plaats in het kasteel op de heerlijkheid.⁶⁰ Johan Decavele, die een volledig artikel wijdde aan deze dame, merkte terecht op dat de aanwezigen op deze vergadering de meest overtuigende calvinisten van het Eedverbond waren zoals haar neef Dirk van Bronkhorst-Batenburg, en Jan van Marnix, de broer van Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde.⁶¹ Hij suggereerde dat op deze vergadering in Aalter waarschijnlijk over het geloof gediscussieerd werd en dat de besprekingen gingen over gewapend verzet en opstand om het nieuwe geloof te verspreiden.⁶²

⁵⁵ K. KUIKEN, *Boetzelaer, Catharina van (den)*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn17801830/DVN/lemmata/data/CatharinavanBoetzelaer> [13/01/2014].

⁵⁶ DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 160.

⁵⁷ BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel*, 740-746.

⁵⁸ DES TOMBE, *Het geslacht van den Boetzelaer*, 158-163 en 179-194; DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 160, herwerking van het eerdere artikel DECAVELE, 'Katharina van Boetzelaer, een merkwaardig figuur in het protestants verzet tijdens het "wonderjaar" (1566). 152.

⁵⁹ KUIKEN, *Digitaal Vrouwenlexicon*, 'Boetzelaer, Catharina van (den) (? – na 1567)'; DES TOMBE, *Het geslacht van den Boetzelaer*, 190.

⁶⁰ Vertaling en proces-verbaal van enkele edellieden die samen gevangengenomen waren op 5 mei 1568, *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1586*, M1880, 669-673; DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 159.

⁶¹ BAX, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1557-1612*, 230.

⁶² DECAVELE, 'Katharina van Boetzelaer', 152-3.

Enkele maanden later, in het voorjaar van 1566 nodigde Catharina de hervormde predikant Herman Moded uit om enige tijd bij haar te verblijven. Die hield zich toen bij haar tante, Petronella van Praet-van Moerkerken, in Batenburg op.⁶³ Vanuit Aalter trok Moded vervolgens rond als prediker in het Land van de Woestijne.⁶⁴ Op 28 juli gaf Catherina toestemming om in haar heerlijkheid een hagenpreek te organiseren. Joris Wybo, een onderwijzer die sinds 1559 de calvinistische leer volgde, zou zo de eerste hagenpreek in die buurt houden.⁶⁵ Op 11 augustus nodigde ze enkele predikanten en hun toehoorders uit op het Vrijhof in Aalter en werd helemaal duidelijk dat zij het calvinistische geloof sterk ging promoten. Op deze dag vond er in de buurt een preek plaats gehouden door Herman Moded, Pieter Carpentier en Etienne Marnier.⁶⁶ De preken die Catharina organiseerde, hadden voornamelijk tot doel de bevolking van het platteland te bekeren. De edelvrouw meende immers dat 'het volk' meestal het geloof van hun pastoor overnam, en invloedrijke calvinistische predikanten zouden als vanzelf bekeringen uitlokken. Hier toonde Catharina zich als een vrouw die zeker het heft in eigen handen kon nemen, maar ook dat de reformatie in Aalter voornamelijk een top-down beweging was, een *protestantisme seigneurial*.⁶⁷

Daarnaast probeerde ze ook haar standsgenoten te bekeren. Toen op 17 augustus 1566 haar echtgenoot stierf, hoefde ze enkel de ingeslagen weg verder te zetten.⁶⁸ Zes dagen later, vanaf 23 augustus 1566, kwamen het voortaan ontmantelde Eedverbond en de landvoogdes overeen op de plaatsen waar al protestantse preken plaatsvonden, deze verder mochten gegeven worden, tenminste als ze zonder militaire bescherming plaatsvonden en ook geen schandaal veroorzaakten.⁶⁹ In Aalter konden de calvinisten rekenen op de steun van Catharina van Boetzelaer. Zij bood hen een zaal in het kasteel aan waar zij één keer per week samen konden komen en waar Carpentier dan een preek kon geven. Toch liet ze ook de rooms-katholieke pastoor nog elke week een mis in Aalter verzorgen. Het samenleven van deze twee confessies bleek evenwel moeilijker dan gedacht: zo ontstond er een dispuut na de zondagsmis toen enkele katholieke vrouwen te luid bleven napraten waardoor zij de dienst van de calvinisten stoorden.⁷⁰

⁶³ DECAVELE, 'Katharina van Boetzelaer', 153; FRIS, 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand de 1566 à 1568', XV-XVI.

⁶⁴ DES TOMBE, *Het geslacht van den Boetzelaer*, 190-191.

⁶⁵ VAN SCHELVEN, 'WYBO, Joris van', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, 1914, 1495.

⁶⁶ FRIS, 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand', 80-81; DECAVELE, 'Katharina van Boetzelaer', 156-157.

⁶⁷ ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, 175; DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 165.

⁶⁸ DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 165.

⁶⁹ SOEN, 'The Beeldenstorm', 107-109.

⁷⁰ DECAVELE, 'Katharina van Boetzelaer', 161-162.

In deze woelige periode had Catharina regelmatig contacten met andere calvinistische edellieden.⁷¹ Op 30 september en 1 oktober 1566 vond er een protestante synode plaats in Gent waarop onder andere Herman Moded sprak. Op deze bijeenkomst besloten ze over te gaan tot een gewapend verzet als Filips II hen geen godsdienstvrijheid bood; het akkoord van 23 augustus was veel te voorzichtig geweest.⁷² Hierop gingen Jan van Marnix en Hendrik van Brederode bij aanvang van 1567 over tot een aanval op enkele steden. Om dit voor te bereiden trok Jan van Marnix opnieuw naar het Vrijhof van Aalter. Mogelijk hoopte Catharina dat er uiteindelijk religievrijheid zou komen, eerder dan een calvinistische staat. Dit paste overigens in haar eigen beleid in Aalter aangezien ze een religieuze co-existentie tussen de katholieken en de calvinisten bevorderde. De veldtocht van Marnix en Brederode mislukte. Na een eerste nederlaag kwamen de troepen samen in een kamp waar Catharina hen samen met de echtgenote van Jan van Marnix moed kwam inspreken. Toch versloeg het regeringsleger de troepen definitief nabij Antwerpen. In deze slag bij Oosterweel stierven zowel Jan van Marnix als Wessel van Boetzelaer, Catharina's broer.⁷³

Waarschijnlijk vormde Oosterweel de aanleiding voor Catharina om met haar zoon Lodewijk te vluchten; ook haar ouders vluchtten omstreeks deze tijd naar Heilig Roomse Rijk.⁷⁴ Vanaf haar vlucht is het onduidelijk waar Catharina verbleef, wel voerde de Raad van Beroerten nog een onderzoek naar haar.⁷⁵ Volgens de lijst die Fris in 1909 uitgaf, maakte Catharina van Boetzelaer deel uit van de lijst geëxecuteerde of verbannen personen die Alva op 27 november 1568 liet publiceren; haar goederen werden in ieder geval geconfisqueerd door de Raad. Catharina van Boetzelaer stond hier in vermeld als *la vesve de Monsieur de Praet*, toch wijst alles erop dat het hier wel degelijk over Catharina ging.⁷⁶ Bovendien ontzette het Brugse Vrije Catharina uit het voogdijerschap van haar zoon (en bijgevolg ook uit het beheer van zijn erfenis waaronder het Vrijhof van Aalter en de heerlijkheid Land van de Woestijne viel). Hoe ze precies gestorven is, blijft evenwel een raadsel. Haar zoon zou uiteindelijk terugkeren tijdens de periode van de Calvinistische Republieken en de heerlijkheid tijdelijk terug in bezit nemen, maar hij vluchtte bij de opmars van Farnese en stierf geruïneerd.⁷⁷

⁷¹ Mogelijk trouwde ze in deze periode met Frans van Haeften, een mede ondertekenaar van het Compromis der Edelen, hiervoor werd echter geen sluitend bewijs in bronnenmateriaal gevonden. 'Haeften, Frans of François van', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, Leiden, 1918, 694.

⁷² SOEN, 'The Beeldenstorm', 107-109; KUTTNER, *Het hongerjaar 1566*, 356-358.

⁷³ DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 168; DES TOMBE, *Het geslacht van den Boetzelaer*, 189-190.

⁷⁴ VANNER, 'De beeldenstorm in Roermond', 80.

⁷⁵ *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, nr. 6: rapport over de werking van de Raad van Beroerten van 9 september 1567 tot 15 januari 1568, 517.

⁷⁶ FRIS, 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes', 84.

⁷⁷ DECAVELE, 'Katharina van Boetzelaer', 166.

BESLUIT

Deze studie over Petronella van Praet-van Moerkerken, haar dochter Catharina van Bronkhorst-Batenburg en hun nicht(je) Catharina van Boetzelaer betoogde dat deze edelvrouwen de kansen grepen die de reformatietijd hen bood. Ze konden een grote(re) manoeuvreerruimte creëren door de optelsom van verschillende factoren: gesteund vanuit het geslacht en het gezin, streden ze voor de calvinistische zaak. Zelf zonden ze theologen van de ene naar de andere heerlijkheid en organiseerden hagenpreken en beeldenstormen. Geen van deze activiteiten stonden vermeld in de traditionele etiquetteboeken voor edelvrouwen. De drie dames traden in het bijzonder op de voorgrond toen hun echtgenoten in het bestek van een decennium het leven lieten. Petronella verloor haar man al in 1556 en nam nadien meteen de heerlijke macht waar in Batenburg. Haar dochter Catharina van Bronkhorst-Batenburg zag haar man Joris van Elter sterven in 1565, bestuurde Vogelzang en zou zich nadien meteen mengen in de beeldenstorm in Hasselt. Catharina van Boetzelaer had reeds al vóór het overlijden van haar man Jacob van Vlaanderen in 1566 een invloedrijke positie in Aalter verworven, maar dit was waarschijnlijk doordat haar echtgenoot al een langere tijd ziek was. Tijdens de Beeldenstorm was de jonge weduwe uiterst actief. Het statuut van adellijke weduwe mocht dan wel voordelen bieden, maar beide Catharina's zouden nog opnieuw huwen.

Dit onderzoek toonde bovenal aan dat gender doorslaggegender was dan het optimistische beeld dat Brian Sandberg schetste voor Frankrijk: stierven hun mannen en broers op het slagveld, dan werd het strijdtoneel van deze drie vrouwen vooral de eigen heerlijkheid. Daar streden ze zowel voor de calvinistische zaak als voor het behoud van hun privileges. Het onderzoek naar deze drie vrouwen vormt evenwel slechts een beperkte gevalstudie en zou zeker gebaat zijn met een meer uitgebreid onderzoek naar de rol van edelvrouwen in de Nederlanden tijdens deze woelige periode. Wat was de verhouding tussen edelvrouwen van protestantse of katholieke signatuur? En vooral, zijn deze drie edelvrouwen werkelijk representatief voor de lage adel? Bij zijn onderzoek naar Bailleul, Bronkhorst en Brederode beweerde Enno van Gelder dat althans voor hun mannelijke wederhelften, maar enkele *clues* (zoals Carlo Ginzburg die zou benoemen) wijzen op het belang van sociale mobiliteit: de huwelijken in kwestie gebeurden met Vlaamse adel die recent tot de hoge adel was opgeklommen. Over de verhouding tussen deze casus en de gehele groep van edelvrouwen in de Habsburgse Nederlanden zal dus nog heel wat meer onderzoek moeten gebeuren.

BRONNEN

Uitgegeven bronnen

- Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, Graaf van Megen, stadhouder van Gelderland 1560-1567*, J.S. VAN VEEN ed., Arnhem, 1914, nr. 162: brief van Margaretha aan Brimeu, 1 juni 1566, 149-150.
- Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, Graaf van Megen, stadhouder van Gelderland 1560-1567*, J.S. VAN VEEN ed., Arnhem, 1914, nr. 224: brief van Brimeu aan Margaretha, 26 september 1566, 218.
- Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, Graaf van Megen, stadhouder van Gelderland 1560-1567*, J.S. VAN VEEN ed., Arnhem, 1914, nr. 249: brief van Margaretha aan Brimeu, 6 oktober 1566, 249.
- Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, Graaf van Megen, stadhouder van Gelderland 1560-1567*, J.S. VAN VEEN ed., Arnhem, 1914, nr. 282: Brief van Brimeu aan Margaretha, 25 oktober 1566, 300-301.
- Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins*, 3e serie, deel 3, Brussel, 1862, nr. 268: rapport van Berty, 24-29 september 1567, 399-408.
- Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1586*, M. E. POULLET ed., (Documents inédits sur l'histoire de France, II) 4dln., Brussel, 1880, bijlage: vertaling en proces-verbaal van enkele edellieden die samen gevangengenomen waren op 5 mei 1568, 669-673.
- Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I.A. NIJHOFF ed., VI, 3de stuk, 's Gravenhage, 1875, nr. 1767: verkoopakte tussen Herman van Bronkhorst-Batenburg en hertog Karel van Egmond, 17 september 1534, 1060-1061.
- Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, A.L.E. VERHEYDEN ed., Brussel, 1961, nr. 6: rapport over de werking van de Raad van Beroerten van 9 september 1567 tot 15 januari 1568, 512-520.
- Onuitgegeven Stukken, betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van de opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland*, I.A. NIJHOFF ed. (Bijdrage voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 1^e reeks), III, 1842, nr. 8: Brief van Petronella van Praet-van Moerkerken aan Charles de Brimeu, 16 februari 1566, 184-186.
- Onuitgegeven Stukken, betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van de opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland*, I.A. NIJHOFF ed. (Bijdrage voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 1^e reeks), V, 1847, nr. 39: brief van Charles de Brimeu aan Willem van Bronkhorst-Batenburg, 25 september 1566, 222-223.
- Onuitgegeven Stukken, betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van de opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland*, I.A. NIJHOFF ed. (Bijdrage voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 1^e reeks), V, 1847,

nr. 41: brief van Petronella van Praet-van Moerkerken aan Charles de Brimeu, 26 september 1566, 225.

Vonnis opgesteld door Alva van Dirk van Bronckhorst-Batenburg, 28 mei 1568, in G. VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, I, Arnhem en Amsterdam, W. Troost en zoon en J. Allart, 1792, 252-253.

Vonnis opgesteld door Alva van Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg, 28 mei 1568, in G. VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, I, Arnhem en Amsterdam, W. Troost en zoon en J. Allart, 1792, 251.

Onuitgegeven archiefstukken

ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 66: huwelijksvoorwaarden tussen Petronella van Praet-van Moerkerken en Herman van Bronckhorst-Batenburg, 9 juni 1528.

ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 133: akte van de Duitse keizer Maximiliaan die de familie van Bronckhorst-Batenburg in bescherming nam, 18 april 1567.

ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 135: huwelijksvereenkomst tussen Willem van Bronckhorst-Batenburg en Erica van Manderscheidt-Blanckenheim, 6 mei 1570.

ARNHEM, Gelders Archief, *Huis Batenburg*, nr. 138: testament van Willem van Bronckhorst-Batenburg, 2 maart 1573.

HASSELT, Rijksarchief, *Oud archief van de stad Hasselt*, nr. 1231: Verdrag van de overgave van Hasselt aan Gerard van Groesbeeck, 13 maart 1567.

MAASTRICHT, Regionaal Historisch Centrum Limburg, *Rijkskamergerecht te Wetzlar*, nr. 21 B 5990: proces tussen Catharina van Bronckhorst-Batenburg en Gerard van Groesbeeck, 1569.

Gedrukte bronnen

TE WATER, J.W., *Historie van het Verbond ende Smeekschriften der Nederlandsche Edelen Ter verkrijgingen van vrijheid in den Godsdienst en burgerstaat*, III, Middeburg, Pieter Gillissen, 1790.

Werken

'Bronkhorst (Willem van)', *Van der Aa Biographisch woordenboek der Nederlanden*, II, 2de stuk, 1854, 1402-1404.

'Haeften, Frans of François van', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, Leiden, 1918, 694.

'Praet, (Petronella van)', *Van der Aa Biographisch woordenboek der Nederlanden*, XV, 1872, 460.

- BAX, W., *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1557-1612*, 's-Gravenhage, 1941.
- BONNEVIE-NOEL, G., 'Les tendances religieuses des signataires du Compromis des Nobles', *Vereniging voor de geschiedenis van het Belgisch protestantisme*, 6e reeks, II (1974), 46-56.
- BUYLAERT, F., *Repertorium van de Vlaamse adel*, Gent, 2011.
- CHOJNACKA, M. en WIESNER-HANKS, M.E., *Ages of Woman, Ages of Man. Sources in European Social History, 1400-1750*, New York, 2002.
- DECAVELE, J., 'Katharina van Boetzelaer, een merkwaardig figuur in het protestants verzet tijdens het "wonderjaar" (1566)', *Vereniging voor de geschiedenis van het Belgisch Protestantisme*, 5 (1969), 151-171.
- DECAVELE, J., *De eerste protestanten in de Lage Landen: geloof en heldenmoed*, Leuven, 2004.
- DES TOMBE, J.W., *Het geslacht van den Boetzelaer. De historische ontwikkeling van de rechtspositie en de staatkundige invloed van een belangrijk riddermatig geslacht*, bewerkt door C.W.L. Boetzelaer, Assen, 1969.
- ENNO VAN GELDER, H., 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode', *De Gids*, 100 (1936), 204-220 en 348-375.
- ENNO VAN GELDER, H., *Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw*, Amsterdam en Brussel, 1964.
- FRIS, V., 'Notes pour servir à l'Histoire des Iconoclastes et des Calvinistes à Gand de 1566 à 1568', *Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 9 (1909).
- GIELIS, G. en SOEN, V., 'The inquisitorial office in the sixteenth-century Low Countries. A dynamic perspective', *Journal of Ecclesiastical History* 66 (2015) 47-66.
- HANSAY, A., 'La Dame de Vogelzang et les Calvinistes en 1566-1567', *Verzamelde Opstellen*, 8 (1932), 178-183.
- JANSSENS, P., *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998.
- KALAS, R.J., 'Noble Widows and Estate Management during the French Wars of Religion', *The Sixteenth Century Journal*, 39 (2008), 357-370.
- KOCH, E.M.F., *De Kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*, Leeuwarden, 1994.
- KUIKEN, K., *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*, 2014 (<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/CatharinavanBoetzelaer>). Geraadpleegd op 24 februari 2014.
- KUTTNER, E., *Het hongerjaar 1566*, J.M. ROMEIN vert., Amsterdam, 1974.
- MARIAGE, F., *Bailli royal, seigneurs et communautés villageoises. Jeux et enjeux de pouvoirs en Tournaisis de la fin du XIVe à la fin du XVIe siècle*, Brussel, 2015.

- MARSHALL, S., *The Dutch Gentry, 1500-1600 Family, Faith and Fortune*, New York, 1987.
- MERTENS, J., 'Het land van Vogelzang', J. MOLEMANS red., *Referaten gehouden op het zevende congres van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, 23), Hasselt, 1982, 1-7.
- MEULLENERS, J.L., 'Geschiedenis van de heerlijkheid en heeren van Obbicht en Papenhoven voornamelijk van Jonker Filips van Bentinck; eene bijdrage tot de Geschiedenis van het Overkwartier van Gelderland', *Publications de la société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, 20 (1883).
- MUNSTERS, A.J., 'Bisschop Gerard van Groesbeek en Catharina van Bronckhorst-Batenburg', *De Maasgouw Limburgs tijdschrift voor geschiedenis, taal en kunst*, 63 (1943), 22-31.
- POTTER, D., *Renaissance France at War. Armies, Culture and Society, c.1480-1560* (Warfare in History), Woodbridge, 2008.
- ROGIER, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, Amsterdam, 1947.
- SANDBERG, B., 'Generous Amazons Came to the Breach: Besieged Women, Agency and Subjectivity during the French Wars of Religion', *Gender & History*, 16 (2004), 654-688.
- SANDBERG, B., *Warrior Pursuits. Noble Culture and Civil Conflict in Early Modern France*, Baltimore, 2010.
- SOEN, V., 'The *Beeldenstorm* and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)', *The Low Countries Historical Review – Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 131 (2016), 99-120.
- VALKENEERS, N., *Bronckhorst-Batenburg en Boetzelaer, Calvinistisch verzet van adellijke families tijdens de Nederlandse Opstand*, Onuitgegeven meesterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 2014.
- VAN GELDEREN, M., *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*, Cambridge, 1992.
- VAN NIEROP, H.F.K., 'A Beggars' Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion', *European History Quarterly* 21 (1991), 419-443.
- VAN ITTERZON, G.P., 'Brès, Guido de (Guy de Bray)', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, II, Kampen, 1983, 97-100.
- VAN NIEROP, H.F.K., 'The Nobility and the Revolt of the Netherlands: Between Church and King, and Protestantism and Privileges', P. BENEDICT e.a. red., *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam, 1999, 83-98.
- VAN NIEROP, H.F.K., 'A Beggars' Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion', *European History Quarterly* 21 (1991), 419-443.

- VAN SCHELVEN, A.A., 'WYBO, Joris van', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, Leiden, 1914, 1495.
- VAN SOMEREN, J., *Herstelde oudtheyt ofte Beschrijvinge van Batavia wesende een Gedeelte van 't Hertogdom Gelre ende Graafschap Hollandt*, Nijmegen, Andries van Hoogenhuysen, 1657.
- VAN STEENSEL, A., *Edelen in Zeeland: macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Adelsgeschiedenis, 8), Hilversum, 2010.
- VENNER, J.G.C., 'De beeldenstorm in Roermond', G.H.A VENNER e.a. red., *Roermond stad met een verleden*, Roermond, 1985, 43-102.
- VENNER, J.G.C., *Beeldenstorm in Hasselt 1567, Achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-bisschop van Luik*, Leeuwarden en Maastricht, 1989.
- WYNTJES, S. M., 'Women in the Reformation Era', R. BRIDENTHAL en C. KOONZ red., *Becoming Visible, Women in European History*, Boston, 1977, 165-216.
- WYNTJES, S.M., 'Women and Religious Choices in the Sixteenth Century Netherlands', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 75 (1984), 276-289.